

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מב, תשנ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ניקודים מתרופצים

אחד הגילויים של הנרדפות - קיום מלים שונות בעלות משמעות אחת - היא מציאותם של זוגות מלים שאין ביניהן אלא הבדל דק בניקודן. רק הבדל דק בניקוד מבדיל בין **מִפִּיר** ובין **מִפִּיר**, בין **סִפִּיר** ובין **סופִּיר**, בין **עבודת-גִּמְר** ובין **עבודת-גִּמְר**, ועוד כיוצא באלו.

בזוגות כאלה, היחס בין מלה אל בת זוגה יכול להיות מסוגים שונים. למשל, יש מלים ותיקות שנוצרה להן גרסה חדשה, במחילה, מתוך בורות, כגון **מִפִּיר** (לצד **מִפִּיר** הוותיקה); כפילות של מלים יש שנוצרו מתוך תהליך ממושך של מסירה במחיצתן של עֲדוֹת מבודדות זו מזו; כך קיבלנו את הניקודים **זָלַעַת וְזָלַעַת** בקריאת המשנה; ואפילו במקרא עצמו יש כפלי-ניקוד, כגון **זָכוּכִית-זָכוּכִית**. ובייחוד מוזר קיומן של כפילות-ניקוד במלים שהתחדשו בתהליך תחיית הדיבור העברי, בלא כבלים שקשרו אותן אל הגייה מסורה מדורי דורות; במלים אלו ההבדלים בניקוד מבוססים לא אחת על תפיסה שונה של מבנה המלה, על השקפה שונה בתצורתה. לתופעה זו אייחד את המשך רשימתי.

בשתי דרכים המלה העברית נבנית: האחת - נקרא לה **דֶּרֶךְ א** - שילוב של שורש ומשקל; האחרת - **דֶּרֶךְ ב** - צירוף של צוּרֵן גזירה לבסיס, שהוא מלה בפני עצמה. ב**דֶּרֶךְ א** חודשה, למשל, המלה **תִּפְרִיט** - משורש פ-ר-ט ומשקל תִּפְעִיל. ב**דֶּרֶךְ ב** נוצרה, למשל, המלה **פְּרִיט**, בצירוף הסיומת **-י לבסיס פְּרִיט**, ובאותה הדרך נוצרה **פְּרִיטוּת**, בצירוף **-וּת לבסיס פְּרִיט** (והמלה **פְּרִיט** עצמה נוצרה ב**דֶּרֶךְ א**, בשילוב שורש פ-ר-ט ומשקל פָּעַל).

דֶּרֶךְ זו - **דֶּרֶךְ ב** - היא המקובלת לגזירת שמות תואר משמות עצם (**פְּרִיט** < **פְּרִיט**, **רוּחַ** < **רוּחָנִי**); שמות עצם מופשטים משמות תואר (**לח** < **לחות**, **מעורב** < **מעורבות**); שמות בעל גוון של הקטנה (**ילד** < **ילדון**, **כף** < **כפית**), ועוד. הדרך הזאת כשרה לחלוטין בתצורת המלה העברית, אבל בתודעת הבלשן, דרך השילוב של שורש ומשקל - **דֶּרֶךְ א** - היא המקורית, האצילה, ה"גזעית".

אני מתעלם כאן מדרכים אחרות שמלים נוצרות בהן, כגון הִלְחָמָה של חלקי מלים, על דרך **מדרחוב (מדרכה + רחוב)**, שאינה דרך המלך בתצורה העברית ויש בה משום מנייריזם אפנתי; ומדרך הטבע אתעלם משאילת מלים זרות, כגון **פרוטון, פרוטאין, פורטה**, שאין העברית אחראית לתצורתן. להמחשת המֶתח בין שתי דרכי התצורה ה"וותיקות" בעברית בחרתי שתי מלים כפולות-ניקוד: **ספרות-ספרות, אפניים-אופניים**. נעזרתי ברשימותיו של ר' מירקין במדור "להשלמת הנמצא במילונים" בלשוננו לעם כא (התשל"ל) עמ' 220-222 ושם כג (התשל"ב) עמ' 217-218 (על ספרות), וברשימתו של ר' סיוון "מחיי המלים", שם כד (התשל"ג) עמ' 210 (על אופניים).

ספרות – ספרות

מקורה של המלה **ספרות** במלה הארמית **ספרותא**. המלה **ספרותא** בנויה בדרך ב: צירוף סיומת ההפשטה –**ותא** (–ות בעברית) לבסיס **ספר** (כלומר: סופר, בבינוני פֻעַל, המקביל הארמי של הבינוני הפועל בעברית; הפתח של הפ"א – במקום צירי – בהשפעת הרי"ש).

הניקוד המקורי בארמית הוא **ספרותא**, בקמץ (גדול) ובשווא נע, ולניקוד הזה מסייעת מסורת הניקוד של הסורית, שהיא להג ארמי נוצרי. המקבילה המדויקת של **ספרותא** בעברית היא **סופרות** – מלאכת הסופר – על דרך **צופות**, מלאכת הצורך.

והנה, בכל מסורות עדות ישראל יש סימנים לתופעה מעניינת בתחום ההגייה: הרֶצֶף קמץ (גדול) ושווא נע נהפך לפתח ושווא נח. כך, למשל, האשכנזים הוגים בקדיש את המלה **בְּעֵלְמָא** בעי"ן קמוצה, אבל בלימוד הגמרא: **בְּעֵלְמָא**, בעי"ן פתוחה (וכך נקלטה המלה ביידיש). בתהליך זה נהפכה **ספרותא** (בקמץ גדול ובשווא נע) ל**ספרותא** (בפתח ובשווא נח).

זו הייתה צורת המלה בזמן שנשאלה לעברית, ולא היה אלא להסיר את האל"ף הסופית כדי להפוך אותה למלה עברית לכל דבר: **ספרות**. המלה הזאת, שנבנתה מעיקרה בדרך ב – צירוף של בסיס וצורן – התנתקה בגלגול הזה מתצורתה המקורית ונכנסה לעברית בלבוש המלים **מלכות, ילדות, עצלות** וכיו"ב, שתצורתן בדרך א: שילוב של שורש ומשקל.

ביום מן הימים קמה המתחֶרֶה **ספרות** (יש לכך עדות מנוקדת בידי מנדלי מוכר-ספרים משנת התרכ"א), בסמ"ך חרוקה, בהחלפת משקל פֻעֵלוֹת במשקל פֻעֵלוֹת (על דרך **סכלות, רפאות** וכיו"ב). ככל הנראה בהשפעת **ספרה**

(על פי תהילים נו, ט), ששימשה בהוראה זו בצד ספרות. ואגב, על-ידי-כך התהדק הקשר בין ספרות ובין ספר (בנטייה: ספרי, ספֶרָה, ספֶרי – הכול בחיריק).

לפי שעה דומה שִׁיד ספרות על העליונה, וספרות מתבצרת בחוגים מסוימים של מלומדים, שמכוח נאמנותם למוריהם שימרו כאן צורת לשון של בני "הדור הישן".*

אופניים – אָפֶנִּים

המלה אָפֶנִּים היא חידוש של אליעזר בן-יהודה בכבודו ובעצמו. בהזדמנויות שונות נשמעה ביקורת על צורת המלה, והוטח על בן-יהודה שנעלם ממנו הדגש של הנו"ן בנטייה של אופֶן (אופֶנים, אופֶני). כיום הצורה אָפֶנִּים פסולה לדעת רוב רובם של מתקני הלשון.

פֶסול זה יפה למי שמשקיף על תצורת המלה בדרך ב: צירוף הבסיס אופֶן והסיומת – יים. אבל בואו נמוד את המלה לפי קנה המידה של דרך א – שילוב של שורש ומשקל – שהיא הדרך ה"אצילית" בתצורה העברית: שילוב שורש א-פ-ן (שים לב: לא המלה אופֶן אלא שורשה: א-פ-ן) ומשקל פֶעֱלִים, על דרך אָפֶנִּים המקראית (ולא מן הנמנע שהתמונה של האבן המתגלגלת של האבניים [ראה ירמיה יח, ג] פעלה על בן-יהודה כשחיפש מונח לכלי התחבורה שלנו).

האומנם נעלם מעיני בן-יהודה הדגש בנטייה של אופֶן? דגש באות האחרונה של מלה יש לקיים בנטייתה כשהוא מייצג את גזרת הכפולים; אין לוותר, למשל, על הדגש של המלה מוֹסְפִים, של מִסְפִים, ושל כל צורות הנטייה של המלים משורש ס-כ-ך שאין בהן שתי כ"פים בגוף התיבה. אבל דגש הבא מכוח המשקל אינו מחייב את התצורה במשקל אחר. הרי הכול יודעים שהמלה קֶטֶן נטייתה בדגש: קֶטֶנָה, קֶטֶנים, ואף-על-פי-כן לא חָלַק אדם מעולם על כשרותה של המלה קֶטֶנות (שילוב של שורש ק-ט-ן ומשקל פֶעֱלִות), ולא הוצע להחליפה בקֶטֶנות. אף כאן, הדגש בנו"ן של אופֶנים אינו מחייב את הנו"ן של אָפֶנִּים.

אינני מתכוון, חס ושלום, להקים שדולה למען הניקוד המקורי של בן-יהודה אָפֶנִּים, ולדחוק את רגלי אופֶנִּים; סוף סוף, גם אופֶנִּים כשר, על פי דרך תצורה אחרת. כוונתי הייתה לנצל את זוג הניקודים אָפֶנִּים-אופֶנים

כדי ללמד פרק בתצורה. מכל מקום, מעניין שהמדקדקים חִבְּרוּ כאן לטובת **דרך ב**, שהיא הפחותה, והציבור דִּבֵּק בתצורה בדרך א, ה"אצילית". ודרך אגב. המלה אֶפֶן במשלי כה, יא – "דבר דָּבָר על אֶפְנִיו" – נתפרשה לרד"ק (שלא כרש"י ואבן-עזרא) – כמו אוֹפֵן ("על דרך משל", כלומר: בהשאלה): "על אפניו – על גלגליו, והוא משקל אחר" (ספר השורשים); וכך מפורש גם ב"מצודות"; מצודת ציון: "מל' אוֹפֵן העגלה"; מצודת דוד: "דבר הראוי לעניינו וחוזר אליו כאופן העגלה המתגלגל וחוזר למקומו". לפי הפירוש הזה, הניקוד אֶפְנִיִּים כשר אפוא על פי דרך ב!

* הערת המערכת:

כאן ראוי להוסיף שמעין הבעיה של ספרות וספרות היא בעיית הגזען והגזען. לכאורה עדיפה צורת גִּזְעָן מצורת גִּזְעוֹן. העובד בספרייה אינו סִפֵּרן אלא סִפְּרָן. ולעניין זה מאלפת הדוגמה בִּלְשָׁן. המלה שבעקבותיה נוצרה צורת בִּלְשָׁן היא השם המקראי בִּלְשָׁן, שהמסורת הפרשנית ראתה בו שם לוואי למרדכי היהודי על שם שהיה בקי בלשונות, אבל שמו הוסב לבִּלְשָׁן כמשקל בעלי המקצוע. נגד דברים אלו אפשר לטעון שמשקל פִּעֵלָן קשור בדרך כלל לעיסוק או לתכונה שיש כנגדם פועל מאותו השורש. הרוגֵז תמיד הוא רגזן, והחוקר יותר מְדִי הוא חקֵרן. כנגד הגזען אין פועל משורשו.

ולא זו אף זו: המלה גִּזְעָן צמחה מן השם המופשט גזענות, שהוא גזירה טבעית של השם גִּזַּע בתוספת הנו"ן, דוגמת המלים רוחנות (רוחניות), שמאלנות ועוד. התנועה המתחייבת במלים מעין אלה היא התנועה הנוהגת בנטייה. מכאן שגזענות בחיריק היא הצורה הכשרה. רק אחרי שנשתגרה הגזענות נוצר שם לאדם הדבק בתורת הגזע: גִּזְעָן. זה הטעם, שהמזכירות המדעית תומכת בצורת גִּזְעָן.